

הרשות
לפיתוח ירושלים

האוניברסיטה העברית
הפקולטה למדעי הרוח
המכון לארכיאולוגיה

רשות העתיקות
מרחב ירושלים

חידושים בארכיאולוגיה של ירושלים וסביבותיה

קובץ מחקרים
כרך 1

עורכים:
דוד עמית, גיא ד' שטיבל,
אורית פלג-ברקת, דורון בן-עמי

יוצא לאור לקראת יום העיון השנתי המשותף
למרחב ירושלים ברשות העתיקות ולמכון לארכיאולוגיה,
הפקולטה למדעי הרוח, האוניברסיטה העברית, ירושלים
ב בחשון תשע"ג, 18 באוקטובר 2012

תוכן העניינים

7	בפתח הקובץ
	דוד עמית, גיא ד' שטיבל, אורית פלג-ברקת ודורון בן-עמי
9	חפירות במרחב ירושלים בשנת תשע"ב (2011-2012)
	דורון בן-עמי
25	עבודות השימור והפיתוח שבוצעו בשנת 2012 בעיר דוד, בעופל ולאורך ערוץ הטירופויון
	שחר פוני

ירושלים ושפלת יהודה בתקופות הקדומות

35	יישוב ובית קברות מתקופת הברונזה הביניימית למרגלות ח'רבת אל-עאליה (רמת בית שמש) - היבטים חומריים ותיאורטיים
	יצחק פז
*7	בית חווה מתקופת הברונזה ביניימית - ב"ת 2 בנווה שלום
	דן בנימין סטורצ'ן
50	הפולחן בחורבת קיאפה בתקופת הברזל IIא - חדרי פולחן ודגמי מקדשים
	יוסף גרפינקל וסער גנור
66	הערות לארכיאולוגיה של ירושלים בתקופה הפרסית
	הלל גבע

חידושים באפיגרפיה ובגליפטיקה

83	אשור בירושלים - עדויות גליפטיות חדשות להשפעה האשורית על ירושלים
	אריאל וינדרבוים
105	לפרשו של החותם שנמצא ליד הכותל המערבי
	שלמה נאה
110	חרותת שבה שמו של טריאנוס במערה בח'רבת ערק ח'לא מצפון לבית-גוברין
	בועז זיסו, בועז לנגפורד, אבנר אקר ואסתר אשל

ירושלים לאחר הכיבוש המוסלמי - תגליות חדשות

125	ייצור כלי עצם מן התקופה המוסלמית הקדומה בחפירות חניון גבעתי
	אריאל שתיל
136	חידושים בווה דולרוזה - חפירות וסקר בהוספיס האוסטרי ובקרבת קשת "אקה הומו"
	שועה קיסילביץ ורועי גרינוולד

149	שוקי התקופה הצלבנית לאור ממצאים חדשים בעיר העתיקה בירושלים יחיאל זלינגר ומיכאל ארליך
161	מפות ירושלים כמקורות לתולדות העיר – לקחים מתודולוגיים ריכב (בוני) רובין

חפירה ומחקר בהרודיון

181	חידושים בחפירות משלחת אהוד נצר בהרודיון יעקב קלמן, רחל צ'אצ'י, אורן גוטפלד ורועי פורת
194	הפועלים של הורדוס: עדות הגרפיטי ממרחב התיאטרון בהרודיון – הכתובות הלועזיות אבנר אקר
199	הפועלים של הורדוס: עדות הגרפיטי ממרחב התיאטרון בהרודיון – הכתובת הארמית אסתר אשל

הפועלים של הורדוס: עדות הגרפיטי ממרחב התיאטרון בהרודיון – הכתובות הלועזיות¹

אבנר אקר

האוניברסיטה העברית בירושלים

מבוא

בחפירות משלחת האוניברסיטה העברית בהרודיון בראשותו של אהוד נצר ז"ל נתגלתה בראש התיאטרון שורת חדרים שבמרכזה חדר גדול המכונה על-ידי החופרים "האולם המלכותי". האולם פתוח מצידו הצפוני אל התיאטרון ומכוסה בצירי קיר מרהיבים בטכניקת סקו וסטוקו. הוא נבנה כחלק ממבנה התיאטרון ככל הנראה בין השנים 20–15 לפנה"ס, אולי לקראת ביקורו של מרקוס אגריפה. אבל משך חיי מכלול התיאטרון היה קצר, שכן המלך בחר בשנות חייו האחרונות לפרק ולכסות אותו, כחלק ממפעלו להעניק להר ההרודיון באופן מלאכותי צורת חרטום. במהלך פירוק התיאטרון נבנו בתוך האולם המלכותי מגורי ארעי שיועדו ככל הנראה לפועלים שעסקו בחציבה ובהנחת המילויים שיצרו את ההר המלאכותי. האולם נחלק לחדרים קטנים באמצעות מחיצות בנויות אבני גויל. בחדר הדרום-מערבי נתגלה טבון וייתכן ששימש כמטבח עבור הפועלים (נצר ואחרים 2010). על הקירות המעוטרים בפאר של האולם והחדרים הסמוכים לו נתגלו עשרות כתובות וצירי גרפיטי שנחרתו וצוירו בפחם בידי הפועלים ששהו במקום (נצר ואחרים תשס"ט). הגרפיטי נחלקים לשלוש קבוצות: מספרים, כתובות מילוליות וצוירים. במאמר זה אדון בשתי הקבוצות הראשונות.

מספרים

שש עשרה כתובות מציינות מספרים, רובן מציגות סימני מנייה בדמות קווים אנכיים (כל קו שווה 1) ולעיתים נעשה גם שימוש בסימן X ואף בסימן הדומה לאות למבדה A. שורת המנייה הארוכה ביותר מגיעה

עד ל-20, קרי 20 קווים ברצף. משמעות האות X בשיטת מנייה זו אינה ברורה. ייתכן שמדובר בספרה הלטינית 10, אך במקרה שכזה מדוע למנות XIIIIX למשל, כפי שגרפיתו אחד מציין? ייתכן שנעשה שימוש ב-X כמייצג של המספר 10 רק כשהכמות הנמנית הייתה ידועה מראש. יש לציין שנתגלו גם משחקים חחרותים על הקיר ואין לשלול את האפשרות שמדובר בניקוד. השימוש בלמבדה גם כן אינו ברור.

כתובות מילוליות

שלוש עשרה כתובות אחרות, מילוליות, נמצאות ברובן באולם המלכותי ובחדר שממערב לו. רוב הכתובות הן ביוונית וקשות לפענוח. ככל הנראה מדובר בשמות אנשים. בשל חלקיות השתמרותן של כתובות אלו, הן אינן מובאות כאן. מעניין לציין שלפחות כתובת אחת מביין הכתובות על קירות האולם המלכותי מכילה אותיות לטיניות (איור 1). הכתובת חרותה על גבי קירו המזרחי של האולם, באותיות שגודלן אינו עולה על 3 ס"מ ואורכה כ-30 ס"מ: OVLII MONIIRINOMIIIIAIIA פשרה של הכתובת אינו נהיר. ייתכן שמדובר במשחק אותיות כלשהו, כפי שמרמזת החזרה על MON ו-NOM. ברור שכתובת זו, על פי האות R, לשונה לטינית. בחדר שממזרח לאולם המלכותי נמצאת כתובת, חרותה אף היא בטיח, והיא כתובת אלפבית עברי/ארמי (על-ידי אשל בתוך נצר ואחרים תשס"ט: 94–100; עמית תשע"א: 135–137 וראו להלן). בניגוד לכתובות שנידונו עד כה שנחרתו ככל הנראה על-ידי הפועלים שקבעו בחדרים אלו את מגורי הארעי שלהם

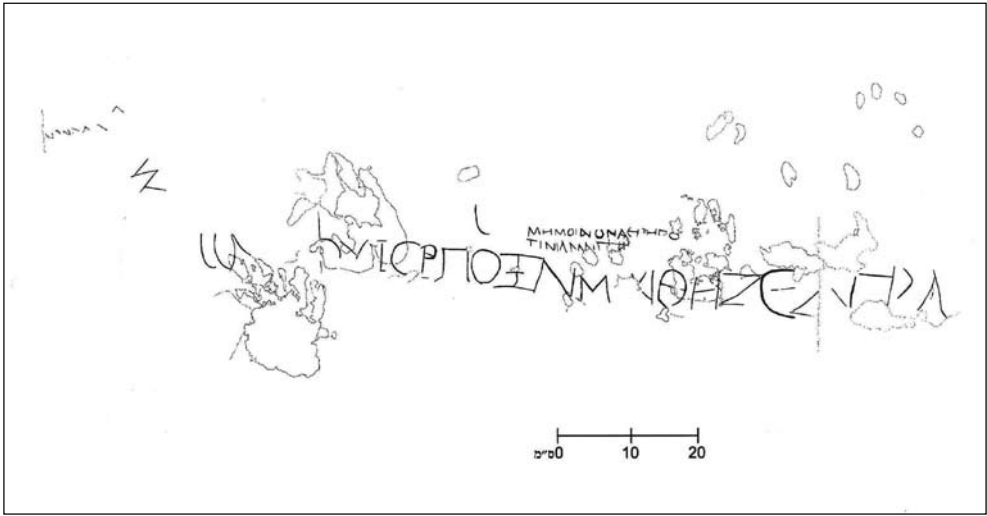

1 החרותת הלטינית מהרודיון (צילום: ג' לרון; שרטוט: ר' צ'אצ'י)

גרפיטו הומרי

ברצוני לייחד את הדיון לכתובת אחת (איורים 2–3), השונה באופן כתיבתה מיתר הכתובות שהוזכרו לעיל ועולה עליהן בחשיבותה. מדובר בגרפיטו שנחקק בטיח של קירו הדרומי של החדר המזרחי ביותר שמעל התיאטרון בעודו לח. משמעות הדבר היא שכתובת זו נכתבה בזמן בנייתו של התיאטרון והחדרים מעליו ולא בידי הפועלים שעמלו על כיסויים. הכתובת כבר פורסמה בעבר (על-ידי די סגני בתוך נצר ואחרים תשס"ט: 91–94), אך היא כעת זוכה לקריאה מחודשת (אקר 2012). הכתובת מורכבת משתי שורות, תחתן רשום אלפבית יווני משמאל לימין, והיא חקוקה כמטר מעל לרצפה בסמוך לפינתו הדרום-מזרחית של החדר. אורך השורה הראשונה 22.5 ס"מ, אורך השורה השנייה 15 ס"מ, וגודל

ומיוחסות לשלב שבו פורק התיאטרון וכוסה על-ידי מילויי ההר המלאכותי, כלומר בין שנת 15 לשנת 4 לפנה"ס, ייתכן שכתובת האלפבית מהחדר המזרחי נכתבה עוד בזמן פעילותו של התיאטרון (נצר ואחרים תשס"ט: 101). הכתובות אינן מספקות לנו מידע היסטורי רב ערך, אך רב הלשוניות המשתקפת בהן מעידה ככל הנראה על הימצאותן בהרודיון של קבוצות פועלים מקומיים לצד פועלים או אמנים מהמערב דובר הלטינית. יש בכך חיוק לטענתו של אהוד נצר בדבר הגעתן של קבוצות פועלים או אמנים איטלקים ליהודה בעקבות ביקורו של מרקוס אגריפה בשנת 15 לפנה"ס וכי קבוצות אלו היו אחראיות להקמתם של מבנים בטכניקת האופוס רטיקולטום בירושלים, יריחו ובניאס (נצר 2006: 291, 315; ליכטנברגר 2009: 50–51).

2 שרטוט הגרפיטו ההומרי מהרודיון (שרטוט ר' צ'אצ'י)

3 תקריב של הגרפיטו ההומרי מהרודיון (צילום: ג' לרון)

93). יחד עם זאת, עיקר הציטוטים מהומרוס (כמו גם כתובות האלפבית) המוכרים לנו מן הממצא האפיגראפי נכתבו כתרגילי בית הספר. רבים מהם מופיעים בפפירוסים שנתגלו במצרים (קריבירי 1996: 173–284). מיקומו של הומרוס היה מרכזי בחינוך הבסיסי של ילדים בעולם היווני והרומי וששת הספרים הראשונים של האיליאדה היו ככל הנראה הנקראים ביותר (קריבירי 2001: 194–197).

הכתובת מהרודיון, כיוון שנחקקה דקות או לכל היותר שעות אחרי שטויח הקיר אינה תרגיל כתיבה רגיל של תלמיד, אך בדומה לציטוטי השורה הראשונה של האיניאס מאת וורגיליוס על קירות בפומפי (לרשימה מלאה של ציטוטים ראו: קולי וקולי 2004: 220–221), ייתכן שכתובת זו היא הוכחת אוריינות שנדרשה מאדם כלשהו על-ידי קהל לא ידוע. זמן כתיבתה מרמז על כך שאחד העובדים במקום, אולי אמן, כתב אותה. יש לציין שזהו הציטוט ההומרי היחיד במכלול הכתובות והפפירוסים מארץ ישראל וסביבתה. במצדה נמצא ציטוט מהאיניאס 4.9 על גבי פפירוס שכלל הנראה נכתב על-ידי חייל רומי (כותן וגייגר 1989: מס' 721). סביר להניח שזהות הכותב של הכתובת מהרודיון וסיבת כתיבתה לא ייוודעו לעולם, אך חשוב להזכיר שגרפיטי קדומים עשויים להיות כל דבר בין ניבולי פה בוטים לציטוטי שירה נשגבים ובעת העתיקה לא נתפסו בהכרח כמעשה השחתה כבימינו אנו (ראו לאחרונה: בירד וטיילור 2011). הכתובת הולמת היטב את האווירה האינטלקטואלית בחצרו של הורדוס. לאחרונה הביא גייגר (תשע"ב: 306–309), בספרו על אודות אינטלקטואלים יווניים בארץ ישראל, רשימה של מורים, מזכירים, שגרירים והיסטוריונים מחצרו של הורדוס, ואף דן בעיסוקו האינטלקטואלי של המלך עצמו (גייגר תשס"ט: גייגר 2012). לפיכך, אין זה מפתיע למצוא כתובת מעין זו במקום בו חכמת יוון נלמדה והוערכה.

האותיות 1.1 ס"מ. שתי השורות הראשונות נקראו בעבר כדלקמן:

Μημόρι(ο)ν ὄν ἀεὶ ἠπότινι Αμ[--]
 "קבר שאמ[נון] שילם עבורו (כלומר, רכש) לעולם ועד"
 (נצר ואחרים תשס"ט: 91).
 הקריאה המחדשת מבוססת בעיקר על חלוקה שונה של האותיות ומספר אותיות שלא הובחנו קודם לכן (אקר 2012):

ΜΗΜΟΙΟΝΟΝΑΕΙ+ΗΠΙΟ
 ΤΙΝΙΑΜΗΤΗΡ

Μή μοι ο(ί)νον ἄειρε μή ποτίνια (sic!)
 μήτηρ

אמי הגבירה אל תתני לי יין!

זו אינה אלא שורה מספר 426 בספר השישי של האיליאדה:

μή μοι οἶνον ἄειρε μέλιφρονα, πότνια
 μήτηρ

"אמי הגבירה, אל תתני לי יין משמח לב-אנוש"
 (איליאדה 264.6, תרגום ש' טשרניחובסקי).

אף על פי שבכתובת נשמטה מילה אחת, אין ספק שזהו ציטוט הומרי. החדר בו נתגלתה הכתובת לא היה מעוטר בציורי קיר ואין לראות בכתובת משום תגובה ליצירת אמנות או תכנון של ציור כלשהו. רמז היכול להצביע על הסיבה לכתיבת הגרפיטו ניתן למצוא בכתובת האלפבית המופיעה תחתיו; כתובות אלפבית מתפרשות בדרך כלל על-ידי החוקרים בשני אופנים – או ככתובת בעלת משמעות מאגית או כתרגיל כתיבה (ראו לאחרונה: בן-עמי וצ'חנובץ 2008; קורופוס הכתובות I.1 מס' 699).

השימוש בשורות הומריות כחלק ממאגיה מתועד בפפירוס מאגי מן המאה ה-7 לספירה (פפירוסים מאגיים 7.63). כן יש לציין שעל גבי הכתובת נתגלו טביעות כף יד בחומר אדמדם, הדומה לחינה או אוכרה, שייתכן ומהותם מאגית (נצר ואחרים תשס"ט:

הערות

1 ברצוני להודות לחברי משלחת החפירות בהרודיון, רועי פורת, רחל צ'אצ'י-לוריס ויעקב קלמן, על שאפשרו לי גישה לגרפיטי וסייעו בפרסומן. תודתי נתונה גם ליונתן פרייס ומרקוס אדלקופ שבחנו איתי את הכתובות מהאלם המלכותי ולחנה כותן ודבורה גרא, מורותיי, על שליוו אותי בהתלהבות ועצו עצות טובות במהלך פרסום הכתובת ההומרית. בפרסום זה מופיע תקציר עברי בלבד של מחקר הכתובת ההומרית. פרסומה המלא והראשון של

הכתובת, שנכתב לזכרו של אהוד נצר, נמצא בדפוס ויראה אור ב־*Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* הקרוב (אקר 2012). אני מודה לוורנר אק על שדרבן אותי בפרסום הכתובת האמורה, סייע בעריכתה ואישר לי לפרסם את התקציר במסגרת זו.
2 ה־sigla בכתובת מתאים למוסכמות ה־Corpus Inscriptionum Iudaeae/Palaestinae.

ביבליוגרפיה

אקר 2012

- אקר 2012
A. Ecker, "Homer in Herodium: Graffito of Il. 6.264," *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 183 (2012), in print.
- בירד וטיילור 2011
J.A. Baird and C. Taylor (eds.), *Ancient Graffiti in Context*, New York-London 2011.
- בן־עמי וצ'חובץ 2008
D. Ben-Ami and Y. Tchekhanovets, "A Greek Abecedary Fragment from the City of David," *Palestine Exploration Quarterly* 140/3 (2008), pp. 195-202
- גייגר תשס"ט
'י גייגר, "האטוביוגרפיה של המלך הרודוס", מחקרי יהודה ושומרון י"ח (תשס"ט), עמ' 79-84.
- גייגר תשע"ב
'י גייגר, אהלי יפת - חכמי יוון בארץ ישראל, ירושלים תשע"ב.
- גייגר 2012
J. Geiger, "Ptolemy of Ascalon, Historian of Herod," *Scripta Classica Israelica* 31 (2012), pp. 90-185.
- כותן וגייגר 1989
H.M. Cotton and J. Geiger, *Masada II: The Latin and Greek Documents*, The Yigael Yadin Excavations 1963-1965 Final Reports, Jerusalem 1989.
- ליכטנברגר 2009
A. Lichtenberger, "Herod and Rome: Was Romanisation a Goal of the Building Policy of Herod?," In: D.M. Jacobson and N. Kokkinos (eds.), *Herod and Augustus - Papers presented at the IJS Conference, 21st-23rd June 2005*, Leiden 2009, pp. 43-62.
- נצר 2006
E. Netzer, *The Architecture of Herod, the Great Builder*, Tübingen 2006.
- נצר ואחרים 2012
E. Netzer, Y. Kalman, R. Porath and R. Chachy-Laureys, "Preliminary Report on Herod's Mausoleum and Theatre with a Royal Box at Herodium," *Journal of Roman Archaeology* 23 (2010), pp. 84-108.
- נצר ואחרים תשס"ט
א' נצר, 'י קלמן, ר' פורת, ר' צ'אצ'י, ל' די סגני וא' אשל, "שתי כתובות שהתגלו בתטרון שנחשף לאחרונה בהרודיון", מחקרי יהודה ושומרון י"ח (תשס"ט), עמ' 85-103.
- עמית תשע"א
ד' עמית, "אלף־בית מהרודיון", קדמוניות 140 (תשע"א), עמ' 135-138.
- פפירוסים מאגיים
K. Preisendanz (ed.), *Papyri Graecae Magicae*, 2 vols., Leipzig/Berlin 1928-1931.
- קולי וקולי 2001
A.E. Cooley and M.G.L. Cooley, *Pompeii: A Source Book*, London 2004.
- קורפוס הכתובות
H.M. Cotton et al. (eds.), *Corpus Inscriptionum Iudaeae/Palaestinae*, vol. I.1: *Jerusalem*, Berlin/New York 2010.
- קריבירי 1996
R. Criboire, *Writing, Teachers and Students in Graeco-Roman Egypt*, Atlanta 1996.
- קריבירי 2001
R. Criboire, *Gymnastics of the Mind: Greek Education in Hellenistic and Roman Egypt*, Princeton/Oxford 2001.

JERUSALEM AFTER THE ISLAMIC CONQUEST: NEW DISCOVERIES

- 125 **Manufacture of Bone Items from the Early Islamic Period in Givati Parking
Lot Excavations**
Ariel Shatil
- 136 **New Discoveries in the Via Dolorosa – Excavations and
a Survey in the Austrian Hospice and at the Vicinity of the "Ecce Homo" Arch**
Shua Kisilevitz and Roie Greenwald
- 149 **The Market Street of Crusader Jerusalem in Light of
a Recent Archaeological Excavation**
Yechiel Zelinger and Michael Ehrlich
- 161 **Antique Maps of Jerusalem as Sources for its History:
Methodological Lessons**
Rehav (Buni) Rubin

NEW FINDS AT HERODIUM

- 181 **New Findings at Herodium by the Ehud Netzer's Expedition**
Yakov Kalman, Rachel Chachy, Oren Gutfeld and Roi Porat
- 194 **Herod's Workers: The Graffiti Evidence from the Area of the Theater
at Herodium – The Greek and Latin Inscriptions**
Avner Ecker
- 199 **Herod's Workers: The Graffiti Evidence from the Area of the Theater
at Herodium – The Aramaic Inscription**
Esther Eshel

CONTENTS

- 7 **Editorial Introduction**
David Amit, Guy D. Stiebel, Orit Peleg-Barkat and Doron Ben-Ami
- 9 **Excavations in Jerusalem and its Region, 2011–2012**
Doron Ben-Ami
- 25 **Preservation and Development Works Conducted during 2012 in the
City of David, the Ophel and along the Tyropoeon Valley**
Shahar Puni

JERUSALEM AND THE JUDAEAN FOOTHILLS: THE EARLY PERIODS

- 35 **A Settlement and a Cemetery from the Intermediate Bronze
Age in Ramat Bet Shemesh**
Yitzhak Paz
- 7* **A Settlement from the Intermediate Bronze Age –
Middle Bronze II in Newe Shalom**
Dan Benjamin Storchan
- 50 **Cult in Khirbet Qeiyafa from the Iron Age IIa –
Cult Rooms and Shrine Models**
Yosef Garfinkel and Saar Ganor
- 66 **Remarks on the Archaeology of Jerusalem in the Persian Period**
Hillel Geva

NEW STUDIES IN EPIGRAPHY AND GLYPTICS

- 83 **Assur in Jerusalem – New Glyptic Evidence of the Assyrian
Influence on Jerusalem**
Ariel Winderbaum
- 105 **The Seal Found near the Western Wall – A Suggestion
for Its Meaning and Use**
Shlomo Naeh
- 110 **A Graffito Bearing the Name of Trajan in a Cave at Kh. ʿArâk Hâla
North of Bet Guvrin**
Boaz Zissu, Boaz Langford, Avner Ecker and Esther Eshel

Israel Antiquities
Authority
Jerusalem Region

The Hebrew University
of Jerusalem
The Faculty of Humanities
Institute of Archaeology

The Jerusalem
Development
Authority

New Studies in the Archaeology of Jerusalem and its Region

Collected Papers
Volume VI

Editors:

David Amit, Guy D. Stiebel
Orit Peleg-Barkat
and Doron Ben-Ami

Jerusalem 2012